

ЖАНР УЧИТЕЛЬНОГО ЄВАНГЕЛІЯ: СПЕЦИФІКА ТА ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ

На основі дослідження наукових праць, які стосуються жанрів проповіді та учительного євангелія в українській літературі, їх національної апробації та історії розвитку, зроблено спробу виокремити ключові риси названих змістоформ як підставу до вивчення жанрових особливостей «Учительного Євангелія» Кирила Транквіліона Ставровецького.

Ключові слова: учительне євангеліє, гомілія, постила, керигма, ораторське мистецтво, змістоформа (жанр), структура проповіді.

Автор дослідження, аналізуючи наукові роботи, що стосуються жанру проповіді та учительного євангелія в українській літературі, їх національної апробації та історії розвитку, робить спробу виділити головні риси аналізованих жанрів як основу для вивчення конкретного твору – «Учительного євангелія» Кирила Транквіліона Ставровецького.

The author of research analyses the scholar papers that are dedicated to the genre of homily and didactic gospel in the Ukrainian literature. The history of these genres development gives an opportunity to define the genre specificity of the "Didactic Gospel" of Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyu and to make a deeper analysis of his author's style.

Key words: didactic gospel, oratory, genre, structure of the homily, author's style.

Проблема жанрового визначення певного твору чи цілого корпусу творів постає особливо гостро, коли йдеться про літературну епоху, для якої природним було переформатування і використання сегментів «чужого» тексту – від Святого Письма, творів Отців Церкви до праць сучасників; вживання низки канонічних кліше («готового слова»), активного оперування трансжанровими, а то й трансродовими елементами, не кажучи вже про ту, синкретичність, для якої природною була лірична ритмізація прози або ж драматичний пафос діалогів у епічних творах. Бароковий стиль як доба інтеграції, зближення «латинської Європи» та Європи візантійсько-слов'янської» [8, 3] сприяв тому, що традиційні жанри, які мали глибоку, вікову історію й позиціювалися з візантійською традицією, отримали нове дихання завдяки більш чи менш виразним впливам католицької, а то й протестантської культури.

Церковні проповіді, що мають зараз доволі обмежену сферу функціонування, – «в часи барока» «належали до «гарної літератури» [12, 306].

Українське літературне бароко вирізнялося у європейському контексті ще й тим, що сконденсувало у собі риси різних культурних епох, і ті, немов елементи мозаїки, віднайшли модус гармонійного співіснування – «від середньовіччя було засвоєне символічне бачення світу, від Ренесансу – гуманізм (тлумачений часом у трагічному ключі) та поновлені античні вартості, від Реформації – патосну антитетичність та динамізм» [6, 23].

Зазнали змін і засади проповідництва: гомілії⁷ візантійського зразка, повчання, які мали на меті лише екзегезу, тлумачення тексту Святого Письма, розвинулися у якісно новий феномен – проповідь *тематичну*.

Аналізуючи доробки барокових «казнодіїв», Дмитро Чижевський не заперечує, що Іоаникій Галятовський став першим теоретиком тогочасної проповіді, проте першим серед власне барокових проповідників він визначає Кирила Транквіліона Ставровецького, а мову його твору характеризує як «висок[у], слов'янськ[у]» [12, 307-308].

Д. Чижевський пропонує також найпростішу класифікацію проповідей за змістом, зокрема він виділяє такі три найголовніші типи: «проповідь, що нав'язується безпосередньо до Св. Письма, проповідь моральна та проповідь панеґірична, похвальна» [12, 307].

⁷ Існує кілька найпоширеніших синонімів-термінів, якими можна означити жанр проповіді. Ця синонімія виникла у зв'язку із запозиченням лексем близьких за значенням із різних мов, зокрема з грецької та латинської. Так, ужитий нами термін «гомілія» (з гр. *ὁμιλία* – «спільнота, бесіда, вчення») є практично абсолютним синонімом до «постила» (скор. від лат. *post illa verba Scripturae Sacrae* – «після цих слів Святого Письма»). Обидва слова стосуються однієї змістоформи – первісної, найпростішої за побудовою екзегетичної бесіди-промови, зверненої до невеликої спільноти. З розвитком ораторського мистецтва розширювалася і семантична валентність цих термінів. Зрештою, за терміном «постила» закріпилася роль означника екзегетичного тексту, чи (рідше) коментарів до Святого Писання, а «гомілією» називають проповідь узагалі (звідси «гомілетика» – наука про мистецтво проповіді). Існують також надзвичайно рідко вживані терміни, якими маркують специфічні види проповідей, скажімо «керигма» (з гр. «*Κήρυγμα*» – «проповідь, проголошення, заклик»). Керигма є проповіддю сотеріологічно-профетичною, навіраючою. До цього виду повчань зараховують, скажімо, проповіді самого Ісуса Христа та апостолів.

Актуальність нашої статті зумовлена доволі вузьким колом наукових розвідок про модифікацію жанру учительного євангелія саме в добу бароко. Рукописні зразки учительних євангелій XVI-XVII століть стали об'єктом мовознавчих (У. Добосевич, Т. Висоцька), книгознавчих (Г. Чуба), бібліологічних (Г. Крижановський, М. Іванова), перекладознавчих (П. Житецький, В. Перетц, В. Німчук) студій. Учительні євангелія розглядалися передовсім як феномен народного слова, що вперше дорівнюється за сенсовим потенціалом до слова рафінованого, книжного – адже ці збірники проповідей містять доволі значні уривки зі Святого письма, що перекладені власне живою мовою, або ж такою, що тяжіє до неї: «Проповідь жила як явище культури усного слова, його темп, поетика, проблематика диктувалися і вимогами уставу та новозавітними читаннями на богослужінні, і запитами середовища, його інтелектуальним та культурним рівнем, його естетикою» [2, 130].

Устами священиків Церква інформувала паству про міжконфесійну ситуацію того часу [2, 130], тож не дивно, що «полемічні інтенції доволі часто проймають церковну проповідь» [10, 121].

У такий спосіб модифікувалася й телеологія проповіді – від повчання «у собі», зорієнтованого на сприймача ідеального, чи радше типового, узагальненого, до конкретної спільноти, яка щоразу помітніше проявляла живий інтерес до вченого слова, виказуючи зросту на той час суспільну освіченість.

Учительне євангеліє як жанр має не лише глибоку європейську історію, а вирізняється своїм впливом на історію української писемності упродовж кількох століть.

Поява на теренах Русі християнства спричинила хвилю абсорбування та переосмислення візантійської культури – йдеться не лише про переклади, перекази творів, а й про оригінальні зразки певних жанрів, зокрема церковних проповідей, повчань, коментарів – невід'ємної частини тлумачення Святого Письма.

Ведучи мову про історію жанру учительного євангелія, дослідники природно згадують середньовічні ораторсько-проповідницькі збірники – «Златоуст» і «Торжественник» (С. Маслов, І. Чепіга), структура яких має характерну жанрову ознаку: послідовність фрагментів збірників пов'язана з циклічною синхронією церковного року.

Певна річ, найбільший вплив на «красне письменство» така лектура (окрім, звичайно, ключового, світоглядно-дидактичного фактора) мала як еталон – зразок для освоєння риторичних прийомів «класиків візантійської учительної літератури» IV – IX ст.: Василя Великого, Григорія Назіянина (Богослова), Івана Золотоуста, Єфрема Сирина, Кирила Єрусалимського, Андрія Критського, Теодора Студита, Івана Дамаскина [11].

Найпершим відомим слов'янським зразком жанру стало «Учительне євангеліє», що його 898 року уклав учень святого Методія, болгарський єпископ Костянтин. Ця книга була перекладом грецького збірника уривків із творів отців Церкви, містила 51 бесіду.

Проте популярності жанр набув після появи церковнослов'янською мовою збірника, авторство котрого приписують або ж константинопольському патріарху Філофею (принаймні, так зазначено у грецьких рукописах), або ж його попередникові, патріархові Калісту (це ім'я фігурує в українських виданнях 1606, 1616 і 1637 років). Саме завдяки останньому термін «учительне євангеліє» став усвідомлюватися як жанрова дефініція (як, скажімо, «зерцало»), пізніші перекладачі й укладачі подібних збірників використовували це словосполучення у назвах, подавали його на обкладинці (а не в післямові, як було перед тим).

Засвоєння риторичних засад зовсім не означало, що українські оратори лише послуговувалися готовою системою «словесних лекал». Варто згадати хоча б такі перлини власне українські за духом та світоглядною специфікою перлини давньої української літератури, як «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона чи проповіді Кирила Турівського.

Від початків ораторського мистецтва помітні ті жанрові риси, що стали визначальними для структури учительних євангелій: по-перше, подібні збірники були систематичними, тобто мали чітку традиційну структуру, сюжетною підставою для якої була стійка сюжетна схема церковного року. По-друге, незмінна протягом століть джерельна база спричинила і змістову схожість творів, і вплинула на форму повчань, яка практично до початку XVII століття залишалася консервативно-традиційною, типологічно близькою до візантійської традиції⁸. По-третє – будову проповіді як окремого твору в межах збірника визначала будова літургії, час та послідовність прочитань частин повчання синкретично «вбудовували» його у Богослужбовий текст. Літургія як драматичний і містичний спосіб актуалізації біблійної історії про жертву Христа лише підкреслювалася, увиразнювалася психологічним кодом повчання, котре не лише переказувало біблійний сюжет, а й «згущувало атмосферу» «близьк[ості], гострот[и] переживання, коли все відбувається «днесь» і має безпосередній стосунок до кожного» [9, 178].

На думку О. Голубцова, використання гомілії в контексті літургії, прив'язаність до наперед визначеного тексту Святого Писання, що поставав об'єктом тлумачення, обмежували «казнодія», не давали змоги

⁸ Барокові риси у церковній проповіді вкоренилися настільки глибоко, що це дозволяє окремим вченим (зокрема Н. Вигодванець) стверджувати про вписаність у бароковий дискурс гомілетичного доробку деяких проповідників аж до XIX століття (статті про це: «Літературна майстерність «Церковних бесід на всі неділі рока на поученіє народное» о Михайла Лучкая»; «Бароковий дискурс «Церковних бесід... о Михайла Лучкая» у збірнику «Літературне бароко Закарпаття»). Аргументна система цих розвідок струнка і переконлива, а виокремлені для аналізу фрагменти з проповідей справді демонструють, наскільки міцно поле тяжіння барокової ораторської естетики втримувало гомілію як жанр мистецтва слова.

актуалізувати власну нарацію, корелювати її з об'єктивною дійсністю, тоді як використання на денному читанні дозволило жанрові набути особливої формально-виражальної пластичності: «Коли проповідь стали виголошувати на текст із денного читання, вчинили те, що проповідь набула вигляду зв'язного логічного трактату, стала певною риторичною формою й набула екзегетичного напрямку», а згодом проповідник став повноцінним суб'єктом творення вчення, адже якості слова залежала від його особистих обдарувань, навиків, здатності виконувати поучительну місію [4, 261-262].

Архієпископ Ігор Ісіченко, вибудовуючи генезу українського проповідництва з аскетичної культури середньовічної Русі, прослідковує цікаву деталь: попри «знеосібленість», що виступає світоглядно-історичним маркером доби, анонімний проповідник усе ж реалізує своє право авторської присутності у власному тексті – досвід монашого життя, до якого апелювали проповідники, був своєрідною перепусткою до місії проповідництва, а «виголошений і записаний текст постає, відтак, однією з форм їхнього аскетичного подвигу: навчальним служінням, котре може мати моральне обґрунтування та здобути успіх лише за умови гармонійного сполучення з іншими формами аскези [1, 346].

Бароковий проповідник, на відміну від середньовічного, своєї ролі не применшує. Навпаки – хоче брати участь не лише у популяризації твору, а й у його використанні! Яскравим зразком є розгорнуті інструкції, про час та модус виголошення/студіювання гомілій, а також авторське (без зайвої скромності) бачення ролі власного твору, передбачення впливу, оцінювання імовірних результатів. Скажімо, у одному з варіантів передмови до «Учительного євангелія» Кирила Транквіліона Ставровецького, що починається словами «Винниця Христова...», автор порівнює трансльоване ним слово Христового вчення з ножем, що обтинає дикі й посохлі гілки виноградника, а сам виноградник, за цією масштабною метафорою – людська душа.

Проповідь і учительне євангеліє можуть співвідноситися по-різному – залежно від задуму укладача⁹ і певною мірою від методики його роботи над збірником. Проповідь може органічно перебирати на себе роль частини цілого – якщо проповідник вклав у підбірку якусь центральну думку чи образ, зрештою (на прикладі «Учительного євангелія» Кирила), якщо харизматичність чи навіть ексклюзивність авторського стилю виступає об'єднавчим фактором твору, який подекуди й створювався компілятивно.

Жанр учительного євангелія, на нашу думку, набув популярності в добу бароко завдяки формальним рисам, які, однак, органічно випливали зі світоглядного горизонту: систематичності та прагнення до універсальності.

«Учительне євангеліє» Кирила Транквіліона Ставровецького (вперше надруковане 9 листопада 1619 року) демонструє це доволі наочно: книга є водночас і збірником проповідей, і реєстром євангельських читань на відповідні дні церковного року; містить уривки філософських праць Кирила (його «Зерцала богословія») та розгорнуті цитати з праць отців Церкви (Василія Великого, Атанасія Олександрійського, Григорія Назіянина, Діонісія Ареопажита, Євсевія Кесарійського, Івана Дамаскина, Івана Золотоустого, Симеона Метафраста та ін.). Кирило покликається також і на твори учителів західної Церкви, зокрема Ієроніма та Амвросія Медіоланського.

На зразок Калістового, збірник Кирила Транквіліона Ставровецького поділяється на дві частини – до першої належать проповіді на рухомі свята (69), до другої – на нерухомі, пам'яті святих тощо (36). Окремо відділені науки на посвячення новозбудованої церкви, постриження у монахи, шлюб та смерть.

Форма побудови проповідей Кирила, за свідченням С. Маслова, була застарілою для XVII століття: спершу автор подає невеликий вступ, згодом «зачало» – уривок євангельського тексту, далі – тлумачення тексту, яке може складатися з кількох частин, кожна з яких розвиває окрему думку, чи пояснює певний догматичний аспект. Та ця схема не є сталою, Кирило часто експериментує – навіть із розташуванням у тексті повчання уривка зі Святого Письма (проповіді на Великий Четвер) [7, 89-91].

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що Кирило Транквіліон Ставровецький, обравши для свого твору змістоформу «учительного євангелія», показав себе як прихильник традиційної форми викладу, проте наповнив цю форму абсолютно новаторським змістом, ексклюзивного авторського стилю: у його проповідях органічно поєднуються й екуменічно-філософські роздуми, і гостра полеміка (зокрема проти протестантизму та ересей значно глибше вкорінених в історію Церкви – аріанства, монофізитства тощо), високий поетизм зіндивідуалізованих авторських молитов, і майже канцелярська педантичність інструкцій (про послідовність прочитання частин повчання, про потребу у причасті у визначений термін тощо). «Учительне Євангеліє» Кирила продемонструвало передвістя нового осмислення ролі автора в добу бароко, та водночас природно влилося в річище давньої української гомілетичної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архієпископ Ігор Ісіченко. Аскетична література Київської Русі / Архієпископ Ігор Ісіченко. – Харків : Акта, 2007.

⁹ Серед сучасних дослідників учительних євангелій немає уніфікованої традиції щодо визначення ролі особи, завдяки якій з'явився збірник. На нашу думку, доцільно застосовувати вибірково індивідуальний підхід – у кожному окремому випадку вживати той іменник-означник, який максимально влучно відображатиме характер роботи над збіркою: *перекладач* (якщо йдеться про варіанти т. зв. «Учительного євангелія» Калліста), *укладач* (у разі компіляції праць Отців Церкви за сюжетами чи темами) та *автор, письменник, творець* – для зразків оригінальних, позначених бажанням суб'єкта творчості відійти від звичної екзегетики на користь специфічно-власного тлумачення певних речей.

- 398 с. (серія «Харківська школа»).
2. Архиепископ Ігор Ісіченко. Церковне життя України епохи бароко / Архиепископ Ігор Ісіченко // Українське бароко : Зб. наук. Праць : у 2 т. – Т. 1. – «Акта», 2004.
 3. Вигодванець Н.І. Літературне Бароко Закарпаття: Літературознавчі статті / Наталія Вигодванець. – Ужгород : Гражда, 2010. – 136 с.
 4. Голубцов А. П. Из чтений по Церковной Археологии и Литургике / А. П. Голубцов. – М.: Сергиев посад, 1918.
 5. Євангеліє учительное, або казаня на неделя... / Уклав Кирило Транквіліон Ставровецький.– Рохманів, 1619. (*Унів, 1696*)
 6. Кримський С. Менталітет українського бароко / Сергій Кримський // Українське бароко : Зб. наук. Праць : у 2 т. – Т. 1. – «Акта», 2004.
 7. Маслов С.И. / Маслов С. И.– Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии.– К.: Наукова думка, 1984.
 8. Наливайко Д. Компаративістика й історія літератури. Українське бароко: типологія і специфіка / Дмитро Наливайко. – Наукове видавництво «Акта», 2008-2009. – 24 с. (*Серія «Університетські лекції»*).
 9. Сироїд Д. Різдяні проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького: досвід прочитання / Дарія Сироїд // Біля джерел українського бароко : Збірник наукових праць. [У надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 3]. – Львів : Свічачо, 2010. – С. 178-188.
 10. Ушкалов Л. Феномен української полемічної літератури / Леонід Ушкалов // Есеї про українське бароко. – Київ : Видавництво «Факт», 2006. – 281 с. (*Серія «Висока полиця»*).
 11. Чепіга І. П. Учительні євангелія як жанр ораторсько-проповідницького письменства / Чепіга І. // Мовознавство.– № 6.– 1995.
 12. Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибр. праці з давньої літератури. / Чижевський Дмитро. – К.: Обереги, 2003.– 576 с.

Валентина МИРОНЮК

СИМВОЛІКА НАЗВ НОВЕЛ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

У статті розглянуто специфіку назв новел Марка Черемшини. Досліджено закодований зміст заголовка та його зв'язок з хронотопом.

Ключові слова: заголовок, символ, образ, хронотоп, новела, номінативна алюзія, авторська позиція.

В статье рассматривается специфика названий новел Марка Черемшины. Исследовано закодированное содержание заглавия и его связь с хронотопом.

Ключевые слова: заглавие, символ, образ, хронотоп, новелла, номинативная аллюзия, авторская позиция.

In the article the peculiarities of the novels' titles by Mark Cheremshyna are represented. The encrypted content of the title and its connection with the chronotope is analyzed.

Key words: title, symbol, image, chronotope, innovation, nominative hint, the author's position.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми.

Назва твору – це одиниця художнього тексту, за допомогою якої читач відкриває приховані можливості щодо розуміння або інтуїтивного осягнення авторського задуму, одиниця найвищого рівня, що стягує у себе всю позатекстову дійсність. Заголовку властиві свої закони організації часу, простору й ритму; як образ-символ пов'язує між собою різні сфери і виміри життя та мистецтва.

Символіку назв творів Марка Черемшини ще достатньо не вивчено. Між тим, розв'язання цієї проблеми має велике значення для розуміння художнього світу письменника, своєрідності поетики його новел. До вивчення питань поетики назви зверталось чимало дослідників: В. Фашенко, С. Єфремов, О. Білецький, Ф. Білецький, О. Веселовський, М. Бахтін, Д. Наливайко, Н. Кожина, В. Пронин, М.Ігнатенко та ін.

Метою дослідження є з'ясування символіки та алюзивності назв творів Марка Черемшини.

Виклад основного матеріалу. Новели Марка Черемшини незаперечно підтверджують ту думку, що у художньому тексті слово, наповнюючись художньою енергією, стає мікробразом, підпорядковується не лише лінгвістичним закономірностям, а й законам поетики. Вивчення слова-образу є першим етапом дослідження твору. Існує цілий ряд проміжних ланок, які ведуть від слова-образу до твору як образної системи. Однією з них є назва твору. Вона концентрує у собі властивості окремого слова і вбирає у себе в узагальненому вигляді те, що згодом втілюється у всій художній системі.

Назва твору – органічна частина художньої структури, її дійовий елемент. Це перші сходинки, що ведуть у світ художнього твору, своєрідний ключ до нього. Принципово важливим є те, що назва відображає діалектику замкнутості й відкритості твору. Вона вирізняє текст з-поміж інших явищ культури і водночас